

STIELZ

februari 1991

In dit nummer:

Voormalige conservenfabriek Schoondergang

Vergadering Stiel

Jaarverslag Stiel

Filmavond

Redactie: Marja Kroef, Staalwijkstraat 15, 2313 XP Leiden, telefoon 071 - 143416

**Uitgave: Stichting industrieel erfgoed Leiden
Meermanshof 13, 2312 XK Leiden, telefoon 071 - 141405**

Inhoud

- 3 Mededelingen Stiel**
- 4 Parmentier niet beschermd / Het nut van bewaren**
- 5 Conservenfabriek Schoondergang: Het hardloperkje bleek een doodloperkje**
- 9 Jaarverslag 1990 Stiel**
- 10 Financieel verslag 1990**
- 12 Niets voor de eeuwigheid; film van Digna Sinke**
- 13 Kranteknipsels**

Omslagfoto: conservenfabriek Schoondergang aan de Middelstegracht, jaren '50

Besluitenlijst Stiel-vergadering 8 januari 1991

1. Er wordt een plan gemaakt om in een plaatselijk huis-aan-huis blad wekelijks een kort stukje te publiceren, waarin aan steeds een ander bedrijf aandacht zal worden geschonken. Daarbij komt een foto. Weterings neemt dit verder op zich.
2. Er gaat gewerkt worden aan een boekje over winkelpuien door een commissie, bestaande uit Weterings, Ditz en Roetman.
3. Er zal, door Ellen Adank, een excursie georganiseerd worden naar twee panden in Den Haag die in industrieel-archeologisch opzicht interessant zijn, óók vanwege het alternatieve wedergebruik daarvan. Het betreft de voormalige meubelfabriek van Pander (aan het Buitenhof) en het voormalige hoofdgebouw van de Esso ("De Rode Olifant"). Nog geen exacte datum bekend.
4. Er wordt gewerkt aan een film over het industriële erfgoed van Leiden.
5. Stiel zal bij de gemeente Leiden een bezwaarschrift indienen met betrekking tot de wijziging van het bestemmingsplan Noordvest (gaat om een andere bestemming voor "Parmentier").
6. De Taakgroep Selectie zal gaan bestaan uit Marja Kroef, voorzitter, Ditz, secretaris en als overige leden: Krantz, Schutte, Roetman en Tjalsma. Er is nog één vacature.
7. Eind januari of in de loop van februari zal er een filmavond gehouden worden. Hier zal de film van Digna Sinke vertoond worden, met borrel na. (nog geen exacte datum bekend).

Verdere belangrijke mededelingen:

- * Er is een aardig boekje over gashouders verschenen: "Gashouders. Opgang en neergang in Nederland", onder redactie van C.H.R.T. Weevers en H.N. Hulsman (verschenen bij uitgeverij Rooseboom, Dedemsvaart; ISBN 907087704X).
- * Op 3 en 4 mei a.s. wordt er een studieweekend van FIEN in Vlissingen gehouden.
- * De Vereniging Oud-Leiden (die ons weer een flinke subsidie heeft geschonken!) organiseert op **dinsdag 26 maart a.s.** (ca. 20.30 uur in de Lakenhal) een lezing door ir. M. van Dijk over **herbestemming van ons bouwkundig industrieel erfgoed**. Daarbij zal in het bijzonder aandacht aan de Meelfabriek worden besteed.
- * Waakzaamheid (van alle leden en donateurs!!) is vooral voor de volgende panden geboden: Kamerlingh Onnes laboratorium, voormalige Weeshuis aan de Hooglandse Kerkgracht en ook Scheltema (Oude Singel, en vooral het stuk in de Marktsteeg).
- * Stiel heeft dringend meer donateurs nodig. Een ieder wordt opgeroepen nieuwe donateurs aan te brengen (kan bij secretaris of penningmeester).

H.D.Tjalsma, secretaris

Oproep Stiel-vergadering

Om geld uit te sparen, heeft het bestuur van Stiel besloten om voortaan géén afzonderlijke agenda's voor de vergaderingen te verzenden, maar deze in Stielz op te nemen. Evenals zal steeds een korte besluitenlijst van de afgelopen vergadering worden gepubliceerd. Bezoekers van de bijeenkomsten krijgen de volledige notulen uitgereikt.

Aan de leden van en belangstellenden in Stiel

De volgende vergadering van onze werkgroep zal plaatsvinden op dinsdag 5 maart 1991 om 15.45 uur in het Leidse Gemeentearchief, Boisoetkade 2A te Leiden.

De agenda luidt als volgt:

1. Opening
2. Mededelingen
3. Verslag vergadering 8-1-1991
4. Stand van zaken bedreigde panden (Parmentier panden / Meelfabriek)
5. Wat verder ter tafel komt
6. Sluiting

Excursie naar Den Haag op 16 maart

Op zaterdag 16 maart organiseert Stiel een excursie naar Den Haag. Er wordt dan een bezoek gebracht aan de voormalige gebouwen van Pander aan het Buitenhof en "De Rode Olifant" (het oude Esso-gebouw) aan de Zuid-Holland laan. Informatie en aanmelding bij Ellen Adank, telefoon 01719 - 19610.

Filmavond in Leiden

Op 19 maart vertoont Stiel de film "Niets voor de eeuwigheid" van Digna Sinke. Aanvang 20 uur in het Gulden Vlies, Breesstraat 24. Elders in dit nummer staat een bespreking van de film.

Studiedag in Antwerpen

Op vrijdag 22 maart wordt een Nederlands-Belgische studiedag gehouden over monumenten van bedrijf en techniek.

De (Nederlandse) Nationale contactcommissie monumentenbescherming organiseert de dag samen met de Belgische Koning Boudewijnstichting.

Titel van de studiedag is: "Monumenten: sentimenten van het post-industriële tijdperk". Gesproken zal worden over waarde en betekenis van monumenten van bedrijf en techniek in het post-industriële tijdperk.

De studiedag vindt plaats in de monumentale Opera van Antwerpen. Nederlandse sprekers zijn commissaris van de koningin H. Lammers en Fien-voorzitter P. Nijhoff.

Informatie en aanmelding bij de NCM, Sint Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam, tel. 020 - 242536.

26 maart lezing Oud Leiden

De vereniging Oud Leiden organiseert op 26 maart (20.30 uur in De Lakenhal) een lezing over herbestemming van industrieel erfgoed. M. van Dijk, die een plan voor de meelfabriek ontwierp, zal een inleiding houden.

Bruggendag op 5 april in Rotterdam

Op vrijdag 5 april a.s. zal in Rotterdam de al eerder aangekondigde BRUGGENDAG gehouden worden. Lezingen over bruggen (o.a. van prof. Oosterhof) en een excursie langs Rotterdamse bruggen. Aanmelden voor leden/donateurs van Stiel via de secretaris Heiko Tjalsma, tel. 141405 (kosten f 37,50). Anderen aanmelden bij de secretaris van FIEN: C.H.R.T. Weevers, Zomervaat 206, 2033 DN Haarlem; kosten f 75,- overmaken naar girorekening nr. 5643761 t.n.v. penningmeester FIEN te Hardenberg.

Gedenkboek FIEN

Vanuit FIEN wordt ons gevraagd of er nog mensen zijn, die belangstelling hebben voor het in 1989 verschenen gedenkboek van FIEN à f 9,50 per stuk (exclusief verzending). Graag opgeven bij de secretaris van Stiel.

Taakgroep selectie

Binnenkort gaat de taakgroep selectie van Stiel aan het werk. Deze groep moet criteria voor beschermwaardigheid van industriële objecten in Leiden ontwikkelen, en aan de hand daarvan voorstellen doen om panden op de Gemeentelijke Monumentenlijst te plaatsen. De Gemeentelijke Monumenten Commissie staat hier positief tegenover. De taakgroep hanteert als uitgangspunt voor haar werk de Stiel-inventarisatie van Leiden binnen de singels, die zo goed als afgerond is.

Informatie over de taakgroep bij secretaris Günther Ditz, tel. 174553, of voorzitter Marja Kroef, tel. 143416.

Parmentier niet beschermd

Over de aanvraag van Stiel om de Parmentier-panden aan de Lammermarkt op de Rijksmonumentenlijst te zetten, heeft het ministerie van WVC negatief beslist. De kans op behoud van het complex is daarmee zo goed als verkeken.

De conclusie van de beschikking van WVC luidt als volgt: "De architectuur- en cultuurhistorische waarden van dit complex zijn vooral gelegen in de oorspronkelijke functie van de textielfabriek, een bedrijfstak die sterk met de Leidse geschiedenis is verbonden maar aldaar nog maar beperkt is terug te vinden aan de hand van gebouwen uit het vroeg-industriële tijdperk. Naast hun voor de verschillende bouwperiodes kenmerkende eclectische en redelijk gaaf bewaarde architectuur, zijn de gebouwen vooral van belang uit typologisch en lokaal-historisch oogpunt, omdat zij voor Leiden de vroegste nog resterende voorbeelden zijn van als zodanig ontworpen textielfabrieken, waarbij gebruik werd gemaakt van stoommachines. Bovendien is het complex gesitueerd in een gebied waar in Leiden vanouds veel industriële bedrijvigheid gevestigd was. Gelet op het voorgaande kan worden geconcludeerd dat de aanwezige architectuur- en cultuurhistorische waarden vrijwel uitsluitend lokaal van aard zijn en dat bescherming op grond van de Monumentenwet 1988 daardoor niet wordt gerechtvaardigd."

Het bestuur van Stiel bekijkt of nog enige vorm van actie tegen sloop kan worden ondernomen.

Stiel heeft ondertussen een bezwaarschrift ingediend tegen het gewijzigde bestemmingsplan van de gemeente Leiden voor de omgeving van de Lammermarkt. Het gemeentebestuur wil de bestemming van dit gedeelte van noord-Vest zodanig wijzigen, dat er een discotheek kan komen.

Zoals bekend zou de huidige Koets-o-theek aan de Kruisstraat naar de Lammermarkt moeten verhuizen. Aanvankelijk zag het er naar uit, dat een meerderheid van de gemeenteraad oor had voor de protesten van omwonenden. Maar de CDA-fractie heeft inmiddels haar bezwaren laten varen, voorzover bekend voornamelijk omdat er geen andere goeie plek voor de discotheek te vinden is en omdat het te duur zou zijn om de Parmentier-panden te behouden. Door die koers-wijziging is er nu een kleine meerderheid in de gemeenteraad voor sloop van het Parmentier-complex en bouw van een nieuwe discotheek.

Het Leidsch Dagblad verweet de CDA-fractie op 3 januari een "gemakkelijke ommezwai": de informatie waarop de christendemocraten hun besluit baseerden was niet nieuw. Het Leidsch Dagblad schrijft dat alle informatie zes maanden geleden, toen het CDA nieuwbouw aan de Lammermarkt afwees, ook al bekend was. "Het Leidse CDA zal in de komende discussie duidelijk moeten maken waarom het zo radicaal van mening is veranderd, wil de fractie enigszins geloofwaardig blijven", aldus redacteur Henny van Egmond. Sinds half februari huizen er acht krakers in het Parmentier-complex.

Marja Kroef

Het nut van bewaren

Onze kennis van het verleden, zowel van het verre als het nabije, is gebaseerd op wat uit dat verleden is overgebleven. Dat kunnen gebouwen zijn, voorwerpen, archiefstukken. Nu eens zijn het boeken en prenten, dan weer gesprekken en mededelingen. Door al deze informatie bij elkaar te brengen kan geprobeerd worden, een bepaalde periode of een bepaald onderwerp daarin, te reconstrueren of in ieder geval in beeld te brengen. En dat is heel nuttig. Want we kunnen alleen maar begrijpen hoe onze maatschappij, onze eigen stad, ons dorp of zelfs onze buurt en straat in elkaar zit, als we iets van het verleden ervan afweten. Kennis van het verleden draagt ertoe bij, het heden te relativiseren. Wanneer je de betrekkelijkheid van de dingen inziet, is de kijk op situaties en standpunten genuanceerder, toleranter. En dat kan bepaald geen kwaad. Een andere reden waarom het goed is te weten hoe ons verleden eruit ziet, is de eigen identiteit. Ieder mens en iedere groep personen is geworteld in een omgeving en in een milieu met enerzijds een historische achtergrond, en anderzijds een constant veranderen. Als je iemand z'n vertrouwde beeld ontnemt, betekent dat verlies van een deel van zijn identiteit. Kortom: we moeten zuinig zijn op wat ons aan ons eigen verleden herinnert.

Gelukkig zijn er mensen en instellingen die daar op uit zijn. De Stiel is er daar één van. De Stiel richt zich op een heel speciaal deel van ons verleden: gebouwen, voorwerpen en documenten die te maken hebben met bedrijf en techniek, met de omstandigheden waaronder mensen in bedrijven gewerkt hebben. Het gaat de Stiel om ons directe verleden, dat velen nog uit eigen ervaring kennen.

Niet alleen de nog aanwezige aanwijzingen van het industriële verleden in het stads- en dorpsbeeld gaan de Stiel ter harte. Ook losse voorwerpen, documenten en archiefstukken. De stichting zet zich in voor het behoud ervan, en voor plaatsing op een plek waar anderen er iets mee kunnen doen.

Geschiedschrijving is net een legpuzzel. Ieder ontbrekend stukje is welkom, en het complete plaatje geeft waarde aan ieder van de stukjes. Het is dus van belang dat voorwerpen, archieven e.d. bij elkaar komen, zodat ze als bron voor onze kennis van het verleden kunnen gaan fungeren. De waarde en het nut van voorwerpen, afbeeldingen en archiefstukken is groter naarmate er meer samenhang blijkt met reeds bekend cultuurgoed. Niet alleen zal iedere nieuwe vondst onze kennis vergroten, maar voorwerpen en afbeeldingen zijn tevens een middel om het verleden te visualiseren, dat wil zeggen om de wijze waarop onze voorouders leefden en werkten, aanschouwelijk te maken. Beschrijvingen van voorwerpen en levenswijzen gaan meer spreken als we ook de werkelijkheid kunnen zien, al is het maar een deel daarvan. Soms kunnen voorwerpen helpen om teksten goed te begrijpen. En andersom komt het ook voor, dat de bedoeling van een voorwerp pas duidelijk wordt als een archiefstuk daarover iets meedeelt.

Wat is eigenlijk cultuurgoed? Alleen die voorwerpen en afbeeldingen die uniek zijn en boven iedere twijfel artistiek verantwoord? Nee, het begrip cultuurgoed gaat veel verder. Alle getuigenissen van de menselijke cultuur kunnen ertoe gerekend worden. En dan kunnen we dus ook denken aan representatieve of markante voorwerpen, aan typerende dingen in een bepaalde sfeer of omgeving. Willen we een zuiver idee hebben van het verleden, dan moeten juist dit soort voorwerpen en archiefstukken bewaard worden. En laten we vooral niet vergeten dat het nabije verleden maar al te snel veroudert!

Rudi van Maanen

Het bestuur van de Stiel heeft Marjo Smit bereid gevonden, om zich bezig te gaan houden met de registratie en opslag van allereerste materiaal. Zij is benoemd tot "materiaal-commissaris". Wie iets zoekt, of dingen heeft die het bewaren waard lijken, kan contact met haar opnemen: Kraaiersstraat 6, 2311 NR Leiden, tel. 130363.

Conservenfabriek Schoondergang:

Het hardloperkje bleek een doodloperkje

Niet alleen de textielindustrie was vroeger in Leiden een bloeiende bedrijfstak waarvan nog maar weinig is terug te vinden. Er zijn ook heel wat conservenfabrieken geweest, die nu allemaal verdwenen zijn. Eén daarvan was de firma Schoondergang-Speet, ook wel bekend onder de naam "De Verwachting". De dubbele naam werd gebruikt omdat dat usance was geworden in Leiden: Nieuwenhuizen-Segaar, Tieleman en Dros. Oprichter Schoondergang nam er eenvoudigweg de achternaam van zijn vrouw bij. Het bekende mannetje - "het hardloperkje" - sierde vanaf 1924 veel etiketten van de firma Schoondergang. Vanaf 1939 werd daarnaast de merknaam Servero gevoerd. Het bedrijf heeft bestaan van 1892 tot 1972.

Oprichter was E.J. Schoondergang, grootvader van de laatste directeur E.J. Schoondergang, nu 67 jaar oud. De kleinzoon heeft destijds het bedrijf overgenomen omdat het nu eenmaal in de familie was, maar echt plezier heeft hij er niet aan beleefd. Zijn ware liefde was de zaak die hij na sluiting van de conservenfabriek oprichtte: grammofoonplaten, speeldozen en pianola's. Die nemen dan ook een belangrijker plaats in zijn woonkamer in dan de paar conserven-glazen, die Schoondergang nog heeft.

Groenten uit blik werden vroeger anders gebruikt dan tegenwoordig. Nu kopen we een blik van een liter of minder, en maken dat thuis zelf open. Rond de eeuwwisseling werden ook wel liter- en halve-liter-blikken gebruikt, maar vaak werden groenten geconserveerd in blikken van zes of drie liter. Veel conservenfabrieken had een winkel, en daar werden in de winter de groenten weer los verkocht: het blik werd in de winkel opengemaakt en je kon naar believen een ons of een pond kopen. Sinds onze tuinbouw gebruik maakt van kassen en er veel uit tropische landen wordt aangevoerd, is het gebruik van conserven sterk teruggelopen. Het los verkopen is rond 1930 vrijwel verdwenen; meneer Schoondergang herinnert zich alleen dat er na de oorlog in Scheveningen nog spinazie werd "uitgewogen". Behalve aan particulieren, leverde oprichter Schoondergang ook veel aan restaurants. Hij had vóór de oprichting van zijn eigen bedrijf als chef-kok gewerkt bij Hoogenstraaten, de oudste conservenfabriek in Leiden (in de toenmalige Jodenkerksteeg, nu Korevaarstraat). Hoogenstraaten stond bekend om zijn fijne keuken; vanuit het buitenland - vooral Nederlands Indië - werden diners bij hem besteld. Die bestelling werd dan ingeblikt verscheept, en er ging iemand van de fabriek mee om daarginds de maaltijd op te dienen. Toen Schoondergang weigerde mee naar Indië te gaan omdat hij ging trouwen, werd hij op staande voet ontslagen. Hij heeft toen nog een paar jaar bij conservenfabriek Blokhuis in Noordwijkerhout gewerkt, voor hij in 1892 voor zichzelf begon.

Zojuist dicht gefelsde blikken worden in de autoclaaf getakeld; jaren '50

In het geboortehuis van zijn vrouw, Herengracht 67, ging het bedrijf officieel op 1 mei (het begin van het seizoen) 1892 van start. Aanvankelijk was er één arbeider in vaste dienst, en verder werd gebruik gemaakt van losse krachten. Rond 1910 waren er dat zo'n 20, die van half april tot eind september, begin oktober werk hadden. (De suggestie dat dat tot uiterlijk 3 oktober zou zijn geweest, wijst meneer Schoondergang af: tot de eerste wereldoorlog was 3 oktober niet zo belangrijk in Leiden; de gebeurtenis van het jaar was toentertijd de Leidse kermis in juli.) De grootmoeder van meneer Schoondergang werkte maar af en toe mee in het bedrijf. De pandjes achter het huis werden aangekocht. Voor de plaatsing van de stoomketel (die op steenkool werd gestookt) moest

de achtermuur uitgebroken worden. In 1895 werd voor 3.500 gulden het pand ernaast, Herengracht 65, erbij gekocht. In 1930 werd de fabriek van Schoondergang verplaatst naar de Middelstegracht. De stoomketels daar werden op olie gestookt. De winkel werd gesloten.

Behalve 'gewone' dingen als andijvie of bonen in blik, maakte Schoondergang ook specialiteiten als kalfskop in gelatine of een hele fazant in kruiden. "Dat kon toen, een hele fazant in blik, want we hadden tot de eerste wereldoorlog onze eigen blikslagerij", vertelt kleinzoon Schoondergang. "De blikslager maakte met de hand blikken zo groot als je wilde." Veel groenten werden op de veilig gekocht. Maar Schoondergang vindt dat zijn grootvader "geen zakenman was. Hij liet zich vooral leiden door zijn liefde voor de heel fijne keuken. In het voorjaar kocht-ie bijvoorbeeld kleine rivierzalm in Woudrichem, en daar verkocht-ie maar 100 blikken per jaar van."

Glas-etiket uit de jaren '50

Uit de periode 1901 tot 1916 heeft meneer Schoondergang nog de factuurboeken en doorschrijfbouken (kopieën van brieven) van het bedrijf. Behalve in de eigen winkel, aan particulieren en aan restaurants, verkocht de fabriek ook conserven aan andere winkels. Vóór 1940 werden de blikken zonder etiket aan de klant geleverd; die deed er zijn eigen etiket omheen. Na de oorlog had de fabriek verschillende "neutrale" etiketten. Tussen de vele etiketten die Schoondergang nog heeft, zitten er dus ook waar nergens "Schoondergang" op staat. Zelfs is er één in het Frans, want "wat uit Frankrijk kwam, dat moest wel lekker zijn." Die zogenoemde Franse groente kreeg een koperen etiket!

In het seizoen werden ondermeer spinazie (mei), doperwten

(juni/juli), sperciebonen en snijbonen (juli/augustus) ingeblikt. Wat op welk moment werd verwerkt, werd aanvankelijk helemaal bepaald door de prijzen op de veiling. In de jaren '30 ging de firma Schoondergang produkten "contracteren", en werd nog maar weinig op de veiling gekocht. Buiten het seizoen waren de vaste werknemers bezig met andere dingen. "Schildpadsoep bijvoorbeeld, waar geen schildpad aan te pas kwam. Die werd gemaakt van kalfskoppen en konijnen." Andere "opvul-produkten", die werden verwerkt als er weinig of te duur aanbod van de hoofprodukten was, waren andijvie, bloemkool, postelein, bieten, wortelen, kropsla, cantharellen.

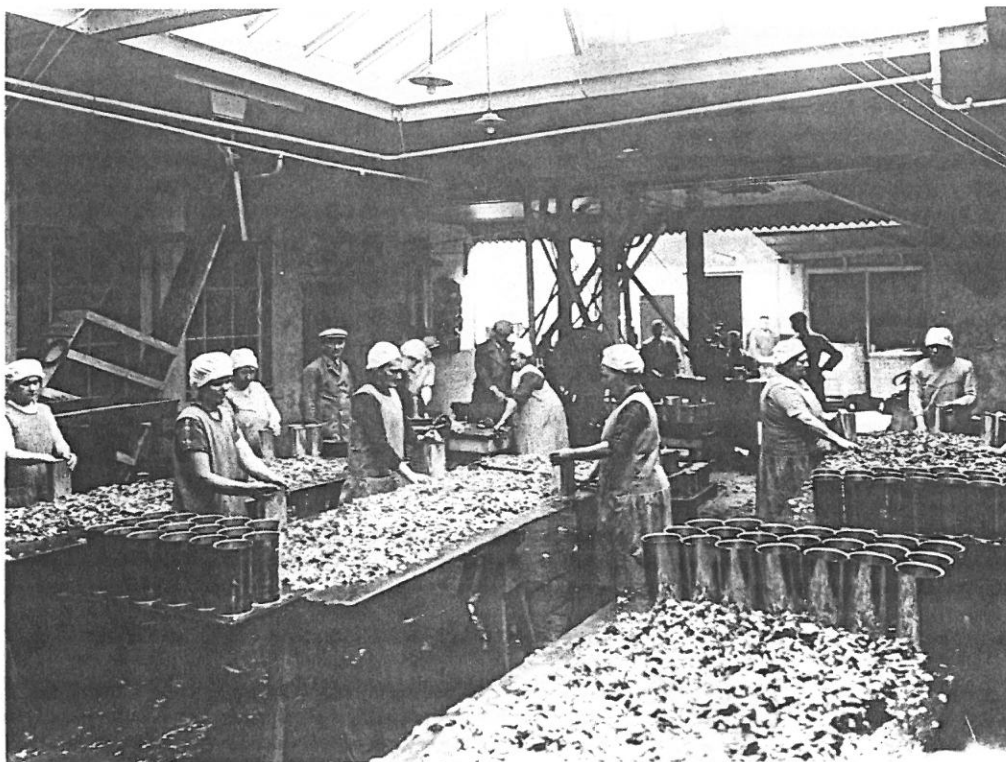
Het procédé van inblikken is uitgevonden door de Fransman Appert, vertelt Schoondergang. "In 1807 schreef Napoleon een wedstrijd uit in het verduurzamen van groente en vlees. Want een leger marcheert op z'n maag. Destijds werd vertind plaatijzer gebruikt, en je had een hamer en beitel nodig om zo'n blik, van 6 liter, open te krijgen. Die blikken werden voor 2 of 3 cent terug gekocht en opnieuw gebruikt. Toen de eerste conservenfabriek in Leiden openging, waren er al blikken van vertind plaatstaal. In de tweede wereldoorlog was er geen tin, toen gebruikten we plaatstaal waar van binnen en van buiten een laklaag overheen ging. Die blikken gingen dus snel roesten, en de inhoud was beperkt houdbaar omdat de lak erop kwam te liggen."

Als de groente in de fabriek aankomt, wordt die eerste gecontroleerd, en eventueel gesorteerd (doperwten bijvoorbeeld). "Spinazie wordt gewassen in wasbakken, 20 meter achter elkaar. Daarna gaat de groente in de blancheur. Blancheren is verwarmen even boven 70 graden, zodat de enzymen gedood worden. De blancheer-ketel was ongeveer acht meter lang. Daar loopt de groente dan doorheen. Vroeger had je een koperen ketel voor het blancheren, en daar werd alles met de hand in gegooit. Vervolgens werden de blikken gevuld. In het begin ging alles met de hand, later hadden we vulmachines. Als het blik vol was ging er heet water - met eventueel wat zout en suiker - bij zodat je een beetje vacuüm kreeg. Dan ging het deksel erop en dat werd met de fels-machine dicht gemaakt." Geduldig legt meneer Schoondergang op onze leken-vraag uit, hoe dat precies gaat: "In het deksel zit een gleuf die precies over een rand, de fels-rand, van het blik past. En er zit een rubber ring in, waardoor het blik hermetisch wordt afgesloten. Tegenwoordig wordt spuit-rubber gebruikt. Hergebruik-blikken kregen eerst een nieuwe fels-rand."

De dichte blikken werden in een korf, een metalen mand, geplaatst en gingen met 250 tegelijk (en later meer) in de autoclaaf. Dat is een afsluitbare ketel waar water in zit. De autoclaaf werd met schroeven dichtgemaakt, en met stoom werd het water verhit zodat de blikken onder druk kwamen te staan. Voor ver-

Blik-etiket van kort na de eerste wereldoorlog

De verwerking van andijvie, die in 3-liter blikken gaat; jaren '20

schillende groentes heb je verschillende druk nodig. Literblikken spinazie gingen bijvoorbeeld twee uur en 15 minuten op 110 graden celsius, en doperwten 20 minuten op 120 tot 125 graden. Na de benodigde tijd liet je de druk wegllopen, de blikken werden uit de ketel gehaald en aan de lucht afgekoeld. Later werden ze in de autoclaven gekoeld met koud water.

Tot 1945 leverde de stoomketel vrijwel alle energie die de fabriek nodig had. Na de oorlog kwamen er machines met een eigen elektromotor.

Etiketten opplakken gebeurde tot de tweede wereldoorlog met de hand. Dat was werk voor vrouwen en meisjes, net als vullen. Later kwamen er etiketteer-machines."

Eigenlijk wordt er nog steeds op dezelfde manier geconserveerd; het principe van inmaken is nooit veranderd sinds rond 1830 de eerste conservenfabrieken in Nederland ontstonden. De oudste bekende conserven dateren uit 1818; toen kwamen er doperwten en tuinbonen in blik in Bandoeng (Nederlands Indië) aan. Waarvandaan is niet bekend.

In glas inmaken gaat ongeveer op dezelfde manier. Alleen is glas "een tikje moeilijker bij het onder druk zetten. Maar vroeger werd bijna niets in glas ingemaakt. Wij gebruikten het voornamelijk voor zuren: piccalilly en dergelijke. Dat kon makkelijker, omdat die door de aanwezige zuren niet boven de 100 graden hoeven te komen." Meneer Schoondergang heeft nog twee mooie, groene, glazen uit de vroegere fabriek: een postelein-fles en een piccalilly-pot.

Het idee van sommige mensen dat groente uit blik ongezonder is dan vers, klopt volgens Schoondergang niet: blikgroente heeft ongeveer evenveel vitaminen als thuis gekookte. "Omdat een blik vacuüm is, blijft de vitamine C behouden."

Oprichter Schoondergang overleed in 1926. Het jaar daarop werd zijn zoon directeur, samen met W. Droste, van de bekende chocolade-familie. "Na de eerste wereldoorlog was er geld nodig. Een compagnon was naar Amerika verdwenen met het meeste bedrijfskapitaal. Er werd toen geld van Droste geleend, onder voorwaarde dat dat bedrijf een mede-directeur aanstelde. In 1937 was de schuld afgelost en verdween die directeur."

Het fabrieksgebouw op de Herengracht werd te klein. Rond 1930 kocht Schoondergang de vellen-ploterij van Parmentier aan de Middelste gracht 31, nadat eigenaar Parmentier was verdronken in een eigen bassin met zuur. Schoondergang kreeg flink wat export-orders, en leverde ondermeer aan Duitsland en Engeland.

"Wij woonden op de Herengracht boven de fabriek. Zondags speelden we in de fabriek. In het seizoen begon het werk om 5 uur 's morgens, en de arbeiders gingen door tot ze klaar waren, vaak om 9 uur 's avonds. Het werk werd slecht betaald. Pas na de tweede wereldoorlog kregen de arbeiders overuren uitbetaald. En je stond de hele dag in de nattigheid. Er werd immers overvloedig met water gewerkt. En iedere avond ging de stoomspuit erop om alles schoon te maken. Erg warm was het niet in de fabriek, want dat was niet goed voor de groenten. Bloemkool konden we in de winter lang bewaren, dan was het zo'n 5 graden in de fabriek.

In de jaren '30 hadden we 20, hooguit 30 werknemers. Zes vast, en de rest was losse arbeiders, meestal dezelfde. En dan ook nog vrouwen, maar die hadden een nog losser contract. Tuinbonen doppen werd buiten de deur gedaan, dat was thuisarbeid. Maar de erwten werden machinaal gedopt. Andere dingen die thuiswerkers deden: asperges schillen, bonen punten, wortelen koppen."

Meneer Schoondergang werd begin jaren '50 directeur. "Mijn vader was ook nog in de zaak, en had het eigenlijk voor het zeggen. Op zijn 65-ste trad-ie terug, maar hij kwam nog elke dag." onbeperkt houdbaar

De Keuringsdienst van waren zagen ze zelden bij Schoondergang. "Er gebeurde nooit wat met conserven," verklaart meneer Schoondergang "De blikfabriek had een laboratorium, en daar lieten we regelmatig gevulde blikken controleren. Een enkele keer had je wel eens bederf: blikken gingen bol staan door gasvorming. Dan had het rubber niet helemaal gepakt. Die blikken werden dan weggegooid, en handelaren kregen een ander of vergoeding. Als iets goed ingeblikt is, is het onbeperkt houdbaar. Wij hebben in de tweede wereldoorlog blikken van vóór 1900

opengemaakt en gegeten. De smaak wordt er alleen niet beter op na zoveel jaren."

Bij Schoondergang is niet veel vlees ingemaakt. "Daar waren afzonderlijke fabrieken voor. Alleen in 1939, toen de waterlinie in gebruik werd gesteld, kregen we vlees te verwerken. Er moesten een heleboel koeien geslacht, en alle conservenfabrieken kregen vlees dat ze in blik moesten doen. Na de oorlog gingen we vlees gebruiken in nasi en bami: kangeroevlees en Argentijns paardvlees. Het kwam uitgebeend binnen, en werd bij ons gesneden en gebraden. Bami en nasi in blik worden, net als groenten, gesteriliseerd."

Vóór Schoondergang met nasi en bami begon, werden er 's winters al sambals geproduceerd voor een ander bedrijf. "De winter was altijd een moeilijke periode. Dan maakten we bij-artikelen."

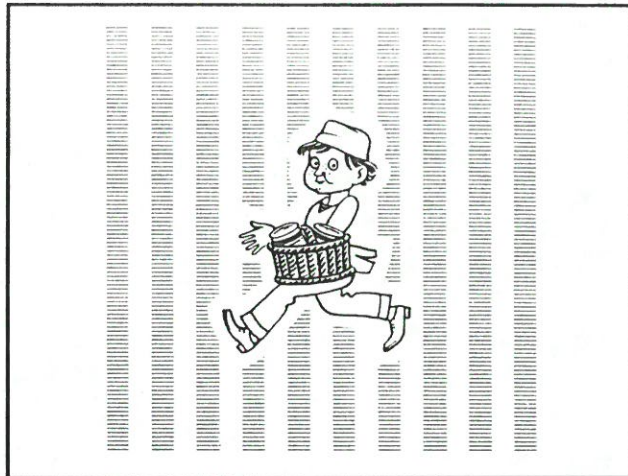
"De tweede wereldoorlog was natuurlijk een moeilijke tijd. Omdat de levensmiddelen-bedrijven open moesten blijven, hoefde mijn vader niet weg. Tot 1943 was de leverantie van blik vrij normaal, daarna gingen we verven. Er was strenge controle van de CCD, de crisis controle dienst. Die kwamen onverwacht binnen om te kijken of er geen blikken weg waren, om onze suikervoorraden te controleren. Er waren genoeg groenten in de

De fabriek op de Middelstegracht in 1931: inmaken van tafelzuur

oorlog, een overvloed aan tomaten bijvoorbeeld, maar conserveren was moeilijk. In 1944 zijn wij begonnen met vriezen, omdat er geen blik meer was. Spinazie werd geblancheerd en in perkament-papier tot worsten gedraaid. Die worsten werden, in aardbeien-mandjes, in het slachthuis ingevroren. Dat deden we alleen voor restaurants, niet voor particulieren."

"Op de dag dat de oorlog was afgelopen, zijn wij gaan koken voor de BS (binnenlandse strijdkrachten). Die hadden voorraden, maar slecht opgeslagen. De capucijners smaakten naar carbolineum. Wij hadden een klein stoomketeltje gekocht en kookten verse maaltijden voor ze. Door bemiddeling van de BS kregen we twee schuiten met oude deuren; die werden opgestookt in het stoomketeltje. Door oververhitting kregen we nog een klein binnenbrandje, terwijl ik naar de intocht van de Cana-

Het Servero-hardlopertje op een blik-etiket, jaren '50

dezen stond te kijken. We hebben twee weken voor de BS gekookt.

Na de oorlog waren wij de eerste in Leiden met een complete automatische doperwten-lijn. Die hadden we tijdens de oorlog in België besteld, en hij werd vlak na de oorlog geleverd.

Eind '45 kregen we voor het eerst weer blikken, gemaakt van Amerikaanse koekblikken; die werden ingezameld en hergebruikt. In 1946 ging alles weer normaal draaien.

Tja, het liep wel na de oorlog, maar ik vind niet dat 't ooit goed is gegaan. We hadden wel jaren met aardige winst..... Het was een redelijk renderend bedrijf, maar we waren aan de kleine kant tegenover de concurrentie. Later gingen wij veel specialiteiten maken voor scheepsbevoorraders; wij waren praktisch de alleenleverancier voor Hamburg. En wij waren de eersten in Nederland die honde- en kattevoer gingen maken. Dat was overgewaaid uit de Verenigde Staten. Wij hebben wat Amerikaanse blikjes geanalyseerd, en dat nagemaakt. Er werd visafval en ingewanden voor gebruikt. In 1947 hadden we er een werkhal bij gezet, en in '51/'52 werd een magazijn bijgebouwd met kantoor erboven. Dat is nu allemaal afgebroken. In de jaren '50 kregen we een afzonderlijke produktielijn voor tomatenpuree.

Er zat eerst nog wel groei in. Maar de klap kwam met het wegvallen van de subsidies voor tuinbouw, toen de EEG werd opgericht. In België en Frankrijk bleven die subsidies bestaan, en daardoor werden de produkten daarvandaan goedkoper. En die hadden al het voordeel van een warmer klimaat. De hele jaren '60 waren slecht: er werd weinig winst gemaakt. Wij waren dan ook de laatsten in Leiden die stopten. Toen wij er in 1972 mee ophielden, was Nieuwenhuizen al verkocht en verhuisd; Tielman en Dros was ook al weg.

Toen we op 1 november '72 dichtgingen, had ik voor alle werknemers onder de 62 een andere baan gevonden. Het Elisabeth ziekenhuis zat vlakbij, daar kenden ze me goed; die namen praktisch al onze mensen over voor de keuken. De overigen betaalden we tot hun 65ste bij."

De gang van zaken bij de firma Schoondergang maakt duidelijk, dat vooruitgang voor sommigen achteruitgang kan betekenen. Het bedrijf kwam in de jaren '60 pas echt in de problemen. Was die Europese markt niet ontstaan, dan hadden we nu wellicht nog conservenbedrijven in Leiden gehad. Schoondergang: "Toen de EEG kwam zei mijn vader: dat is het begin van het einde. Wij zeiden: man, doe niet zo ouderwets. Maar hij had gelijk."

**Marja Kroef
met medewerking van Niek Bavelaar**

foto-reproductie Niek Bavelaar

JAARVERSLAG 1990 STICHTING INDUSTRIEEL ERFGOED LEIDEN

Het jaarverslag van de stichting verschijnt dit jaar op een andere wijze dan tot nu toe gebruikelijk was: het is korter, komt veel eerder in het jaar uit en verschijnt in Stielz. Het bestuur hoopt dat dit het begin van een nieuwe traditie is.

Bestuur en leden

Het bestuur van de stichting heeft het afgelopen jaar, traditiegetrouw, één keer vergaderd. In het dagelijks bestuur (tevens het dagelijks bestuur van de werkgroep) deden zich geen wijzigingen voor. Dit bleef bestaan uit ing. H.J. Budel, voorzitter, drs. H.D. Tjalsma, secretaris en mevr. drs. M.C. Goedhart, penningmeester. Dat gold ook voor twee overige bestuursleden: de heren mr. D.E. Krantz en drs. A.J. van Fessem. Mevr. W. Jansen en mevr. drs. B.W.G. Klijntunne werden op eigen verzoek en met dank voor de in het verleden bewezen activiteiten van hun functies ontheven, en vervangen door twee nieuwe leden: de heren G.W. Ditz en dr. T. Dijs. Aan het eind van het jaar is het bestuur nog uitgebreid met Ellen Adank (tweede secretaris) en Marjo Smit (materiaal). De werkgroep vergaderde in 1990 zeven keer.

Tegen het einde van het jaar telde de stichting 51 donateurs. De werkgroep telde op dat moment 36 leden. Ten opzichte van vorig jaar betekent dat een achteruitgang in ledental, maar een sterke vooruitgang in het aantal donateurs. Deze ontwikkelingen hangen mede samen met een vlak daarvoor uitgevoerde "opschoning" van de ledenlijst van de werkgroep, waarbij een aantal niet meer actieve leden gevraagd werd donateur te worden. Tot vreugde van het bestuur bleken de meesten daartoe bereid. Overigens is het de bedoeling deze actie jaarlijks te herhalen.

De groei in het aantal donateurs neemt niet weg, dat wij dat nog steeds een veel te klein aantal vinden. In 1990 zijn er allerlei acties gevoerd (zie bijvoorbeeld onder publiciteit) om meer donateurs te krijgen. Ook in 1991 zullen we daarmee doorgaan.

Contacten

STIEL is aangesloten bij de landelijke organisatie FIEN (Federatie Industrieel Erfgoed Nederland). Verder zijn er, meer of minder officieel, contacten met de historische vereniging Oud Leiden (dr. T. Dijs), de Van Eck-Stichting, de Stichting Historisch Museum Leiden in oprichting (mr. D.E. Krantz) en de Rijnlandse Molenstichting (contactpersoon A. Thomassen), alsmede met het Gemeentearchief en de Gemeentelijke Monumentencommissie (evenals de gemeentelijke afdeling monumentenzorg), de Leidse Vereniging voor Industrie, en de Kamer van Koophandel voor Rijnland.

Inventarisatie

G.W. Ditz trad ook dit jaar weer als coördinator hiervoor op. Wat betreft de systematische inventarisatie kon vorig jaar al gemeld worden, dat de Leidse binnenstad ("binnen de singels") bijna geheel geïnventariseerd was. Er is nu een tweede fase aangebroken, waarin de reeds geïnventariseerde panden (in eerste instantie voornamelijk op visuele waarneming gebaseerd) diepgaander zullen onderzocht worden.

In de herfst van het jaar is er een gesprek gevoerd met de (nieuwe) voor monumentenzorg verantwoordelijke wethouder, T. van Rij, waaruit voortgevloeid is dat er in 1991 een intensiever con-

tact tussen enerzijds de Gemeentelijke Monumentencommissie en de gemeentelijke afdeling monumentenzorg en anderzijds STIEL tot stand zal komen. Het streven is om op de lange termijn in afstemming met de gemeente een definitieve lijst van industriële panden (geselecteerd uit "ons" bestand) te krijgen, die op de gemeentelijke monumentenlijst komen te staan. Meer in concreto is er met de Monumentencommissie een afspraak gemaakt om per jaar tien monumenten van bedrijf en techniek op de gemeentelijke lijst te zetten. Wij zullen de gegevens daarvoor moeten aandragen. Om de selectie uit te kunnen voeren is een speciale taakgroep opgericht, onder voorzitterschap van Marja Kroef en met als secretaris Günther Ditz, die begin 1991 van start gaat.

Wat betreft nood-inventarisaties hebben wij ons in 1990 bemoeid met de Parmentier-panden aan de Lammermarkt (meer hierover onder behoudsacties), de voormalige "hi-tech-bedrijven" aan de Os- en Paardenlaan (Smit-Röntgen) en de Pasveer-oxydatiesloot te Voorschoten. Günther Ditz heeft aan dit onbekende soort monument in een nummer van STIELZ uitgebreid aandacht gewijd. Ook hebben wij ons weer bezig gehouden met de oude veilingklok van de gesloten groente- en fruitveiling in Leiden-zuid. Aan het eind van het jaar is deze aan ons overgedragen. Voorlopig zal deze in de collectie van het Stichting Historisch Museum Leiden in oprichting ondergebracht worden.

Externe activiteiten

Acte de présence is ook dit jaar gegeven op de Open Monumentendag 1990 en de Leidse Uitdag. De Monumentendag 1990 (georganiseerd door Krantz, Dijs en Ditz) was zeker een succes: ongeveer 140 mensen zijn op deze dag (zaterdag 9 september) naar de jachtwerf Tijssen gevaren, waar ze een interessant programma konden volgen. Ook op de Leidse Uitdag was er veel belangstelling (organisatie Ron Roetman en Marjo Smit).

Behoudsactiviteiten

De twee belangrijkste panden waar we ons dit jaar weer mee hebben bezig gehouden, zijn Meelfabriek "De Sleutels" en de Parmentier-panden aan de Lammermarkt. In het vorige jaarverslag is al gemeld, dat het College van Burge-meester en Wethouders van Leiden op 19 januari 1990 besloot om geen enkel onderdeel van de Meelfabriek op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen. Voor STIEL was dat aanleiding om toch nog te proberen rijksbescherming voor dit gebouwencomplex (of althans de, vanuit bouw-historisch oogpunt, belangrijkste onderdelen daarvan) te krijgen. Onze aanvraag daartoe bij de Minister van WVC is in de loop van september ontvankelijk verklaard. Ir. Marcel van Dijk heeft in 1990 een plan tot hergebruik van dit complex voltooid. Hoewel hier eind van het jaar enige malen in het openbaar over is gediscussieerd, lijkt er verder niet veel beweging rond de Meelfabriek te zijn. Eerder al had STIEL rijksbescherming aangevraagd voor de Parmentier-panden, en was ook hier ontvankelijk verklaard (begin maart 1990). Hier dreigde een acute noodsituatie, doordat de laatste gebruiker en eigenaar van het complex, de firma ICO-ATHIBU BV, dit veel eerder verliet dan verwacht, en het reeds aan een Katwijkse projectontwikkelaar verkocht bleek te hebben. De gemeente zette veel vaart achter nieuwbouwplannen. Deze ontmoetten echter veel weerstand, zowel van buurtbewoners (vanwege een in de nieuwbouw te vestigen discotheek) als van politieke zijde (de politieke wisseling in de gemeente in het voorjaar was van zekere invloed). Op 7 juli 1990 heeft STIEL,

in samenwerking met de harmoniekapel "Werkmans Wilskracht", een kleine demonstratie gehouden tot behoud van dit complex. Wethouder Van Rij nam daarbij een "industriële-monumenten-schild" in ontvangst. Helaas bleek in de gemeenteraad toch geen meerderheid voor plaatsing op de gemeentelijke lijst te vinden. Wel is er een vertraging opgetreden in de besluitvorming, en heeft het gemeentebestuur toegezegd niet te zullen slopen vóór besloten is over de monument-status. Begin 1991 worden nieuwe ontwikkelingen verwacht. Het ziet er naar uit dat door een combinatie van hoge kosten van ombouw en restauratie en een zeer lage prioriteitsstelling voor behoud van de kant van het gemeentebestuur, de overlevingskansen van dit belangrijke monument niet erg groot zijn.

Met nog twee andere oude bedrijven is in 1990 contact gelegd. Het ene is de voormalige lampepitten-weverij van de firma Van 't Hooft en Co aan de Oude Rijn. Door de medewerking van de beeldhouwer Frans de Wit, die de boedel na sluiting van de firma eind jaren zestig had overgenomen, heeft STIEL een aantal kleinere voorwerpen (zoals oude lampepitten) verkregen, alsmede een speciaal voor deze branche geschikt weefgetouw. In samenwerking met zowel de afdeling monumentenzorg van de gemeente als de Stichting Historisch Museum Leiden zal dit naar een geschikte opslagplaats overgebracht worden. Verder kon door bemiddeling van STIEL wat nog restte van het bedrijfsarchief aan het Leidse Gemeentearchief overgedragen worden. Het andere bedrijf is de Molen d'Heesterboom aan de Haagweg. Deze unieke, uit 1804 daterende houtzaagmolen werkt nog steeds. De huidige eigenaar, de Firma Noordman BV, hoopt door onderbrenging van deze molen in een stichting beter in het behoud daarvan te kunnen voorzien. STIEL neemt als adviseerend lid in deze stichting, die eind november 1990 daadwerkelijk opgericht is, deel (A. Thomassen zal deze functie bekleden).

Publiciteit

De belangrijkste gebeurtenis van het afgelopen jaar was zonder twiifel het verschijnen, op 9 april 1990, van de eerste grote publicatie van STIEL: **LEIDS FABRIKAAT. Een stadswandeling langs het industriële erfgoed van Leiden.** Al geruime tijd was

aan dit boek gewerkt, en ernaar uitgezien. Hoewel dit boek in de Leidse Historische Reeks is verschenen, die uitgegeven wordt door de Vereniging Oud-Leiden en Uitgeverij Matrijs in Utrecht, is het toch grotendeels door de eigen werkgroep-leden vervaardigd. De artikelen in het boek zijn geschreven door Renske Leij, Walter Salzmänn, Jaap Moes, Henk Budel, Cor Smit en Heiko Tjalsma. De laatste twee hadden ook de eindredactie. Veel anderen hebben hulp verleend, in de vorm van inlichtingen, foto's of ook subsidies. Het resultaat is een zeer fraai ogend boek, dat vooral binnen Leiden veel belangstelling heeft getrokken en goed verkocht is.

Zeer verheugend is verder de wederopleving van STIELZ (het vroegere WIELZ), dat, onder redactie van Marja Kroef en professioneel ogend, enige keren verschenen is. Dit voor STIEL belangrijke visitekaartje zal volgend jaar ook enige malen verschijnen in de nieuwe formule: een mengeling van nieuws en inhoudelijke artikelen.

Blik vooruit

1990 was zeker weer een actief jaar voor STIEL. Het verschijnen van het eerste boek kan als een teken van beginnende "volwassenheid" beschouwd worden. Het aantal donateurs beweegt zich in opgaande lijn, al kan er best nog wat bij! Ook in de actieve kern, de werkgroep, zijn weer veel mensen actief tot zeer actief geweest. Zonder hen zouden onze activiteiten niet hebben kunnen lopen.

H.D.Tjalsma, secretaris

FINANCIEEL VERSLAG 1990

In 1990 heeft de Stichting industrieel erfgoed Leiden drie subsidies mogen ontvangen. Van de Leidse vereniging voor industrie kwam een bijdrage van f 250.-- Van de vereniging Oud-Leiden ontving de stichting eveneens financiële steun: f 500.-- en eind 1990 kwam daar nog eens een "tweede startsubsidie" bij van f 1.500.-- De donaties hebben bestaan uit een eenmalige schenking van f 750.-- en een bedrag van f 1.655.-- afkomstig van 42 donateurs. De overige inkomsten in 1990 bestonden uit ontvangen rente en de opbrengst van de verkoop van oude tentoonstellings-catalogi en exemplaren van het boek "Leids fabriek" op de Open Monumentendag en de Leidse Uitdag.

In 1990 waren de kosten voor het secretariaat minder dan groot. Voor het mededelingenblad Stielz/Wielz werden in 1990 weinig kosten gemaakt. In 1991 zal deze post - door de nieuwe opzet van het blad - naar verwachting aanmerkelijk stijgen. Zoals in de planning was opgenomen, waren de uitgaven voor inventarisatie en onderzoek vrij hoog, o.a. door de kosten voor documentatie. De uitgaven voor publiciteit en informatie, waar-

onder bijvoorbeeld de deelname aan de Monumentendag en de Uitdag vallen, geven meer bekendheid aan de werkzaamheden van de stichting en zijn daarom van vitaal belang. In 1990 vielen onder deze post ook de kosten die gemaakt zijn in verband met de acties rond de Parmentier-panden. Deze rubriek gaf al met al een flinke budget-overschrijding te zien. De post overige kosten bestond o.a. uit de jaarlijkse bijdragen aan de Federatie industrieel erfgoed Nederland en de stichting Nationale contactcommissie monumentenbescherming, en de inschrijving in het stichtingen-register bij de Kamer van Koophandel. Voor het boek "Leids fabriek" zijn kosten gemaakt. De in 1989 verkregen subsidies die voor dit doel geschonken en gereserveerd waren, zijn deels daarvoor - in overleg met de uitgever - gebruikt.

De structurele uitgaven van de stichting zijn nog steeds belangrijk hoger dan de structurele inkomsten. Gelukkig deed Oud-Leiden een toezegging voor f 500.-- subsidie per jaar (t/m 1994), maar dat overbrugt de kloof maar ten dele. Er moet dus iets gebeuren. Besloten is daarom het volgende:

De secretariaats-kosten zullen worden gehalveerd. Dat is mogelijk door het aantal vergaderingen tot vier per jaar terug te brengen, en de agenda en verslagen niet meer afzonderlijk toe te zenden maar ze te plaatsen in Stielz. Verder zal het jaarverslag alleen in een beknopte versie in Stielz verschijnen en niet meer als een afzonderlijke publikatie aan de leden en donateurs worden toegezonden.

De uitgaven voor documentatie, die vooral foto's betreffen, zullen strikt worden gebudgetteerd, en op is op!

Aan de inkomsten-kant wordt ook veel moeite gedaan. De stichting zal zich in de eerste plaats inspannen om het aantal donateurs meer dan te verdubbelen. De leden van de werkgroep zal gevraagd worden ieder één of mogelijk twee donateurs te werven. Er komt hierover nog een brief aan de leden. Bovendien zal via publiciteit in de regionale pers en via het mededelingenblad

van Oud-Leiden geworven worden. Nieuwe donateurs krijgen vier keer per jaar het nu veel aantrekkelijker Stielz toegezonden, en minstens één evenement aangeboden, bijvoorbeeld een lezing, een excursie of een filmavond. Het bestuur denkt dat al met al een flinke uitbreiding van het aantal donateurs mogelijk moet zijn.

Daarnaast zal moeite gedaan worden voor enige sponsoring door het bedrijfsleven, en voor bepaalde doel-subsidies zoals voor de taakgroep selectie.

Maria Goedhart,
penningmeester

JAARREKENING OVER 1990 EN BEGROTING 1991

ONTVANGSTEN	begroot 1990	werkelijk 1990	begroot 1991
subsidies	2.000	2.250,00	1.550
donaties	650	2.405,00	2.400
overige	50	214,97	---
Totaal	2.700	4.869,97	3.950
UITGAVEN			
secretariaat	1.200	1.129,77	600
Stielz	400	148,97	1.100
inventarisatie en onderzoek	1.275	1.099,80	1.450
publiciteit en informatie	2.000	1.232,00	575
overige	600	161,48	520
boek	---	2.587,18	---
verschil uitgaven en inkomsten	- 2.775	- 1.489,23	- 295
Totaal	2.700	4.869,97	3.950

BALANS PER 31 DECEMBER 1990

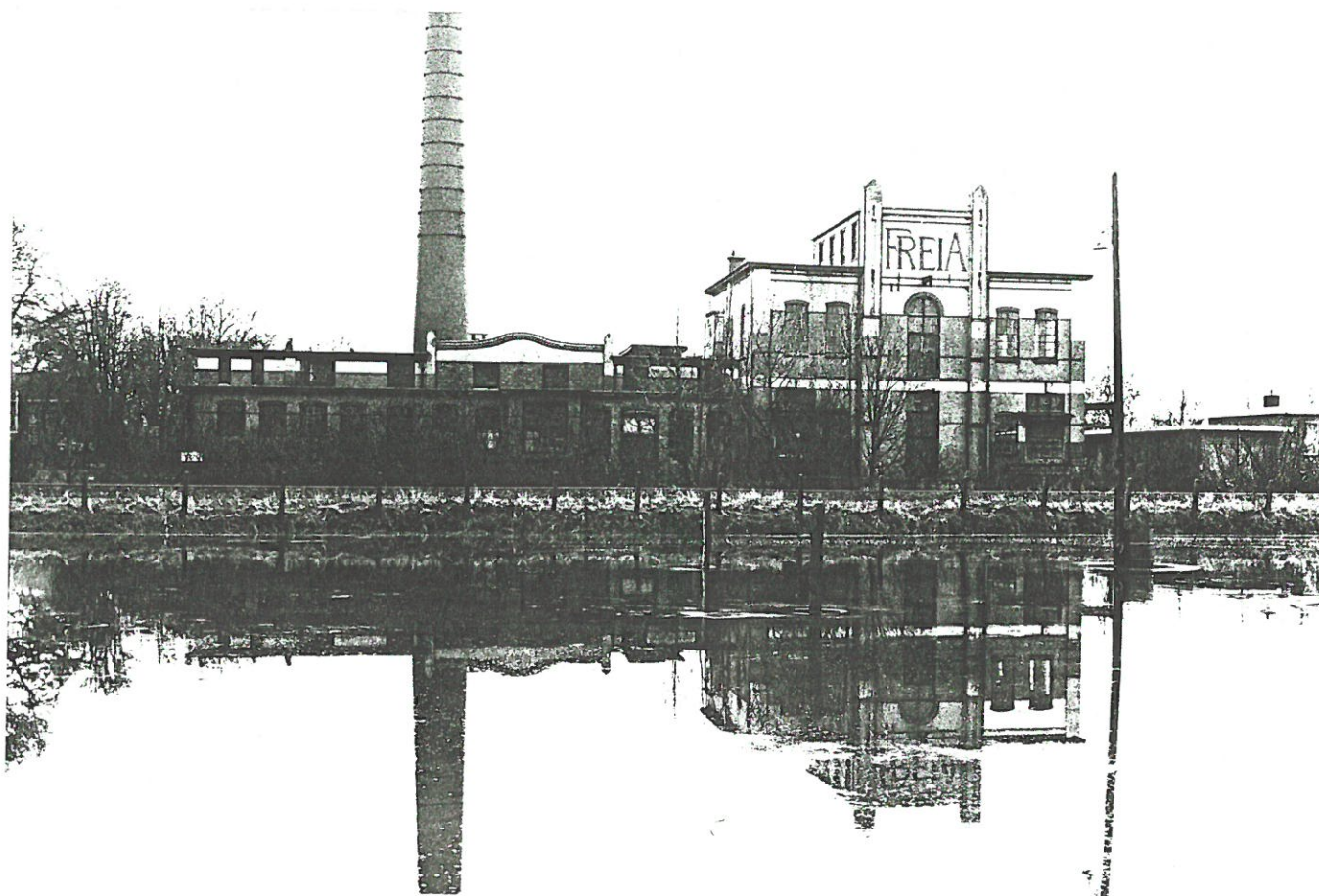
Activa

liquide middelen:	
banktegoed	2.008,90
girotegoed	1.036,20
plusrekening	631,16
	3.676,26

Passiva

vermogen	3.138,12
crediteuren:	
leden	351,50
uitgever	186,64
	3.676,26

Niets voor de eeuwigheid

Vorig jaar september vond in het kader van de Nederlandse Filmdagen in Utrecht de langverwachte première plaats van de documentaire "Niets voor de eeuwigheid" van Digna Sinke. In deze film, waarvan de ondertitel "Industriële archeologie in Nederland" luidt, wordt in grote lijnen de industrialisatie van Nederland geschetst als onderschat onderdeel van de Nederlandse cultuurgeschiedenis. "Niets voor de eeuwigheid" probeert een evenwicht te vinden tussen een schoolse, informatieve documentaire over de industriële archeologie, en meer persoonlijk getinte mijmeringen van Sinke over het verdwijnen van de laatste resten industrieel erfgoed.

Aan de hand van zeven objecten, verspreid over Nederland en zeer van elkaar verschillend, wordt de historische ontwikkeling van de industrialisatie gevolgd. Een stoommachine in gemaal Mastenbroek, een spoorbrug in Rotterdam, de zuivelfabriek Freia in Friesland, de Van Heek textielfabriek in Enschede, een mijnwerkers-woning in Schaesberg, een koekjesfabriek in Utrecht en de elektriciteitscentrale bij Vlissingen passeren de revue. Betrokkenen geven daarbij hun visie op de recente ontwikkelingen. Zo doen een fabrieksdirecteur, een oud-mijnwerker, een architect en een stedenbouwkundige, een museumconservator, een industrieel archeoloog en een vrijwilliger die als machinist werkt, hun verhaal.

Allerlei mogelijke bestemmingen van de gefilmede objecten van bedrijf en techniek komen aan bod. De kijker krijgt zo, naast de prachtige beelden, ook concrete informatie over de ideeën die er

Een beeld uit de film van Digna Sinke: zuivelfabriek Freia in Veenwouden. Foto Digna Sinke

leven inzake industrieel erfgoed. De in "Niets voor de eeuwigheid" genoemde mogelijkheden variëren van behoud tot algehele sloop. In dat laatste geval kunnen de beelden van Sinke ertoe bijdragen dat er nog iets bewaard blijft, in de vorm van deze documentaire.

Maria Goedhart

Niets voor de eeuwigheid duurt 74 minuten en wordt gedistribueerd (film en video) door NFI in Hilversum, telefoon 035 - 217645.

De Stiel vertoont deze film op 19 maart aanstaande in het Gulden Vlies, Breestraat 24. Maakster Digna Sinke zal daarbij aanwezig zijn. Alle belangstellenden zijn hartelijk welkom. Aanvang 20 uur.

LEIDEN

NRG Handelsblad

26/1/91

Leids Fabrikaat

door C. B. A. Smit en H. D. Tjalsma
(red.)120 blz., geïll., Matrijs 1990, f 24,95
ISBN 90 70482 90 8

Leiden staat vooral bekend als studentenstad. Het wordt wel eens veronachtzaamd dat Leiden ook een industriestad van formaat was. De meest roemrijke episode was de Gouden Eeuw: toen was de Leidse textiel in heel Europa zo vermaard dat zelfs Engelsen naar Leiden reisden om er de productieprocessen af te kijken en er de beste vakkrachten weg te kopen voor het op poten zetten van de eigen textielindustrie. Ook in de negentiende eeuw speelde Leiden een nationale voortrekkersrol, al liepen niet alle nieuwe initiatieven even goed af. Zo was de Koninklijke Nederlandse Grofmederij (in Leiden bekend als 'de Grof'), die luitenant-kolonel der artillerie en spoorweginnovator William A. Bake in 1836 oprichtte met als doel rails voor de eerste spoorwegen in Nederland te fabriceren, aanvankelijk geen succes. Het boek *Leids fabrikaat* schetst een boeiend beeld van het industriële verleden van de stad. Enkele markante fabrieksgebouwen of restanten ervan (het industrieel erfgoed) vormen daarbij de rode draad. Het boek is een verademing in vergelijking met de amateuristische industriële stad- en streekhistorietjes die tegenwoordig regelmatig verschijnen. *Leids fabrikaat* is prachtig vormgegeven, er is een mooie selectie foto's in te vinden en alle bijdragen in het boek zijn goed geschreven en interessant.

Na een heldere inleiding over het industriële verleden van Leiden, volgen acht hoofdstukken waarin steeds de geschiedenis van één bedrijf nader wordt belicht. Het boek wordt afgesloten met een beschrijving van een wandeling langs het industriële erfgoed van Leiden, waarin ook bij andere fabrieken en bedrijven kort wordt stilgestaan.

De geschiedenis ervan is ook interessant voor de (vroegere) consumenten van het Leids fabrikaat. Niet iedereen zal een boek in spijkerschrift of een andere exotische taal van de NV Boekhandel en Drukkerij v/h E. J. Brill in de boekenkast hebben staan, maar de kans is wel vrij groot dat men onder een wollen deken van J. Scheltema Jzn of van Zaalberg heeft geslapen. En al prefereert men een andere borrel dan die van Hartevelt en kocht men verduurzaamde levensmiddelen (ctenswaren in blik) van een ander bedrijf dan Tieleman & Dros, van wat er in dergelijke bedrijven omging, geeft *Leids Fabrikaat* een uitstekend beeld.

Willem van der Ham

Zuid-Holland denkt aan instellen monumentenprijs

DEN HAAG — Zuid-Holland overweegt om een monumentenprijs in te stellen om zodoende meer belangstelling voor de monumentenzorg op te wekken. Meer aandacht wordt besteed aan de subsidies van de provincie en wordt gedacht om, beleidsmatig, samen te werken met recreatie, toerisme en ruimtelijke ordening.

De bescherming door middel van de monumentenlijst wordt doeltreffender ter hand genomen. De provincie onderzoekt of het mogelijk is om tot een pandenbank te komen. Hier moet men zoeken naar een passende bestemming voor monumentale panden die leegstaan.

De provincie heeft besloten om objecten die beeldbepalend zijn (torens, kerken en molens) voortaan te subsidiëren. Eigenaren van monumenten die voor grote financiële offers komen te staan als er moet worden gerestaureerd, kunnen in bepaalde gevallen een beroep op de provincie doen.

Het beleid van Zuid-Holland

houdt zich niet alleen meer bezig met afzonderlijke objecten; het heeft ook invloed op het aanzicht van het totale landschap. Zo wordt vanuit de monumentenzorg tevens aandacht besteed aan de omgeving van molens en andere monumenten. Indien een rieten dak past in het beeld van de provincie kan er, indien restauratie nodig is, om financiële steun worden gevraagd.

Leidsch Dagblad

1/12/90

Watertoren in Hazerswoude wordt gesloopt

HAZERSWOUDE — De watertoren aan de Hazerswoude Rijndijk 129 wordt gesloopt. De directie van de in Gouda zetelende watermaatschappij Zuid-Holland Oost (WHZO) heeft een sloopvergunning aangevraagd. De toren is begin deze eeuw gebouwd, kan 175.000 liter water bevatten en is sinds 1986 buiten bedrijf.

Volgens de directie van de watermaatschappij verkeert het bouwsel in bouwvallige staat waardoor het gevaar oplevert voor de omgeving. Herstel in de oude functie acht de directie uitgesloten.

Zij betreurt het dat 'een dergelijk markant gebouw uit het landschap verdwijnt'. Maar de aard van de constructie en de afmetingen van de toren zouden ook andere mogelijkheden voor hergebruik niet toelaten.

Volgens een woordvoerder van de gemeente Hazerswoude hebben B en W zich nog niet gebogen over de aanvraag voor de sloopvergunning. Medio volgende week wordt een besluit van het college verwacht.

Leidsch

Dagblad

26/1/91

'Toeristisch draagvlak te zwak'

Leidsch Dagblad 7/12/90

Historische haven heeft te weinig ruimte in Galgewater

LEIDEN – De kans is aanwezig dat de historische schepen die nu in het Galgewater liggen op termijn naar elders vertrekken. Volgens een woordvoerder van de gelijknamige stichting kan de historische haven namelijk niet uitgroeien tot een toeristisch evenement zoals de bedoeling van de gemeente is. Het bestemmingsplan d'Oude Morsch biedt daarvoor onvoldoende draagvlak.

Aan het Kort Galgewater mogen vijftien schepen liggen maar volgens de woordvoerder van de stichting is er slechts plaats voor twaalf. Daarmee is het draagvlak voor een historische haven waar 'publieksge-

richte en museale activiteiten plaatshebben te zwak' zei deze gisteravond in een vergadering van de raadscommissie ruimtelijke ordening.

De stichting keerde zich ook tegen de komst van een terrasboot aan de Prinsessekade omdat daardoor te weinig manoeuvreerruimte zou overblijven. De woordvoerder wees er op dat in andere steden ook aantrekkelijkere historische havens ontstaan. En wierp de vraag op of de schippers die nu in Leiden liggen uiteindelijk niet naar andere steden zullen gaan.

Zijn bezwaren werden echter niet gehonoreerd door de commissie,

evenals zijn verzoek om een ruimte voor de stichting op de wal. De stichting had het oog laten vallen op een deel van de panden Kort Galgewater 12 tot en met 16. Maar de aankoopprijs van die panden, voormalig eigendom van Blonk, was zo hoog dat zelfs sociale woningbouw onmogelijk is. Dure vrije-sectorwoningen komen er nu, zo is de bedoeling.

Bewoners rond het Galgewater hebben steeds geprotesteerd tegen de aanwezigheid van historische schepen voor hun huizen. Deze bezwaren werden echter steeds afgewezen.

Woningen in voormalig militair invalidenhuis

Omwonenden vrezen verbouwing van Ico-Athibu-pand aan Rijndijk

LEIDEN - Het Haagse architectenbureau Roeleveld-Sikkens heeft een globaal plan gemaakt voor de verbouw van het voormalige Ico-Athibu-complex aan de Hoge Rijndijk en voor twee nieuwe appartementsgebouwen in de tuin van het oude gebouw aan de Kernstraat.

Het statige gebouw aan de Hoge Rijndijk dateert uit 1913 en staat op de gemeentelijke monumentenlijst. Het werd ooit opgericht als militair invalidenhuis. Sinds vorig jaar is het gebouw eigendom van de Katwijkse projectontwikkelaar Van der Plas bv. De gemeente maakt momenteel een nieuw bestemmingsplan voor de Hoge Rijndijk waarmee het bouwplan in overeenstemming moet zijn.

Het bouwplan dat de ontwikkelaar heeft laten maken omvat de verbouw van het bestaande pand en nieuwbouw in de tuin erachter. Volgens architect Sikkens wordt de bestaande structuur van het monumentale gebouw aan de Hoge Rijn-

dijk zoveel mogelijk intact gelaten. Alleen aan de achterzijde van het complex wordt een serre gesloopt. In het oude gebouw zullen 21 driekamerwoningen komen, vermoedelijk in de iets duurdere huursector.

In de tuin zijn twee losstaande nieuwbouwblokjes, zogeheten stadsvilla's, gesitueerd op een wijze die, volgens de architect, goed aansluit bij de huidige bebouwing in de Kernstraat. Op de hoek Kernstraat/Cobetstraat gaat het om een gebouw van vier bouwlagen hoog.

Het bouwblok op de hoek Burggravenlaan/Kernstraat wordt één verdieping hoger. Nieuw- en oudbouw zullen zijn samengesmeed rond een binnentuin. De architect meent dat er, ondanks de verscheidenheid in vorm, sprake zal zijn van een fraai geheel.

Karakteristiek

In totaal gaan de twee nieuwbouwblokjes 29 luxe woningen bevatten die worden gerealiseerd in de vrije

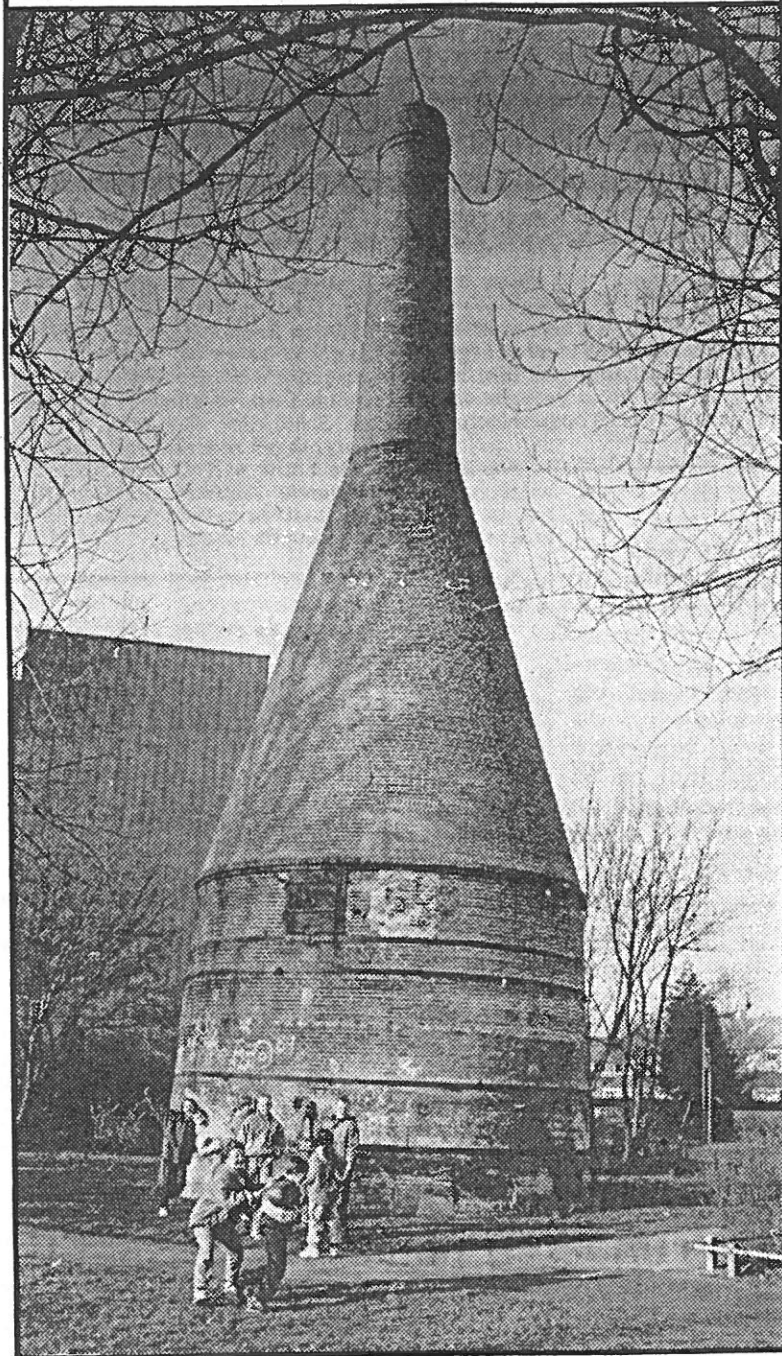
sector. Onder de nieuwbouw is een parkeergarage gedacht waarin tevens de bergingen voor de woningen zijn opgenomen. Om de nieuwbouw te kunnen realiseren moeten, volgens de gemeente, eerst de bestemmingsplanprocedure en het overleg met de buurt zijn afgerond. De bedoeling is dat nog voor het einde van dit jaar met het bouwplan een begin wordt gemaakt.

Omwonenden vrezen dat door de sloop van de serre van het neo-classicistische gebouw, en door het verdwijnen van een deel van de bomentuin, een karakteristiek stukje Leiden verloren gaat. Volgens de omwonenden past de beoogde nieuwbouw helemaal niet in de buurt. Gevreesd wordt ook dat de parkeerdruk op de wijk onaanvaardbaar zal toenemen.

De architect denkt dat de nieuwbouw juist wel in de wijk past. Het Haagse bureau Roeleveld-Sikkens is geen onbekende in Leiden. De architecten ontwierpen enkele jaren terug al een woningwetcomplex voor de binnenstad (Van der Werfstraat) en onlangs een luxe woningen in de Stevenshof.

Leidsch Dagblad 15/1/91

KALKOVEN MONUMENT

* KATWIJK — Voor de kalkoven aan de Reijgersberglaan in Katwijk is bij het ministerie een plaatsje op de monumentenlijst gevraagd. Het dertien meter hoge object staat in de buurt van het uitwateringskanaal, niet ver van de provinciale weg naar Noordwijk.

In Zuid-Holland is de oven het laatste overblijfsel van de kalkbrandindustrie, waarvan de geschiedenis teruggaat tot de dertiende eeuw. Van dit type oven moeten er tot 1880 meer dan honderd in Nederland hebben bestaan. De grondstof voor de ovens werd aangevoerd door schelpenvissers. De kalk werd gebruikt als bouw materiaal.

(foto Dick Hogewoning)

Leidsch Dagblad 16/1/91

Vierde generatie stopt ermee in Stompwijk Poldermachinist door klein kastje overbodig

Van onze redacteur
Eric-Jan Weterings

STOMPWIJK/ZOETERWOUDE - Na 125 jaar zet Stompwijker Wim van Marwijk noodgedwongen een punt achter het werk van vier generaties poldermachinisten. Zijn overgrootvader begon in 1864 in dienst van het waterschap met het droogmalen van de Geer- en Kleine Blankaartpolder en sindsdien ging de bemaling van de polder op de grens van Stompwijk en Zoeterwoude over van vader op zoon. Steeds woonden de Van Marwijks in hetzelfde huis naast het gemaal, op de dijk bij het boezemwater de Stompwijksevaart, even buiten Stompwijk.

Oorzaak van de verbroken familie-traditie is de installatie van een nieuwe bemalingsinstallatie voor de polder, die geheel automatisch werkt. Vorige week werd het nieuwe gemaal in gebruik genomen, een klein kastje in de tuin van Van Marwijk. Het waterschap Meer en Woude heeft hem officieel ontslag aan-gezegd per 1 januari. "Gelukkig heb ik mijn tuinbouwbedrijf achter het huis nog", verklaart hij. Het bedrijfsterrein ligt in de polder, waar een rij glazen kassen zich in het vlakke land uitstrekt.

"Erg arbeidsintensief was het werk de laatste jaren niet", vertelt Van Marwijk, "maar je moest toch steeds de waterstand in de gaten houden. Je hebt een zomerpeil en een winterpeil. Het winterpeil is lager, want dan is er minder water no-

dig. Er staat geen vee in het land en het water kan makkelijker weg".

Toch heeft de poldermachinist wel eens een nachtje moeten door-malen: "Een paar jaar geleden was er een periode van grote regenval. Ik heb twee dagen achter elkaar moeten doormalen en toen stond het water nog bijna op het land. En dat terwijl het gemaal 20 kuub (20.000 liter) water per minuut kan wegpompen! Het probleem is dat je het gemaal iedere anderhalf uur moet doorsmeren als het in bedrijf is - ook 's nachts. Ik heb een paar nachten zo'n beetje op de bank geslapen in de kamer. Daar kwam niet zo veel terecht want om de ander-half uur ging de wekker".

Het woonhuis, het gebouw van het oude gemaal daarnaast en de grond er omheen heeft Van Marwijk gekocht van het waterschap. Vanuit de woonkamer is het uitzicht nog altijd even weids als een paar genera-ties geleden: vlakbij ligt het boezemwater van de polder, 's zomers vol met watersporters en 's winters het domein van schaatsers door de polder. Daarachter liggen weilanden met schapen en dan pas is in de verte de provinciale weg naar Lei-den zichtbaar.

"Die weg is eigenlijk het enige dat hier in de buurt erg is veranderd sinds mijn jeugd", herinnert Willem van Marwijk zich, de vader van de huidige bewoner. Van Marwijk se-nior komt binnenlopen met de me-dedeling dat hij zojuist een schaap uit de sloot heeft gehaald: "Dat ze daar niet een beetje op letten, straks verzuip't zo'n beest nog".

Van 1955 tot 1981 bediende deze Van Marwijk het poldergemaal. Op 65-jarige leeftijd droeg hij het werk over aan zijn zoon. Nog regelmatig is hij in zijn geboortehuis aan de dijk te vinden. "Het is een mooie plek om te wonen, dat is steeds zo gebleven. In Stompwijk is wel veel veranderd door al die nieuwe hui-zen".

Ook de nieuwe generatie Van Marwijks lijkt tot in lengte van jaren in het huis aan de Ondermeerweg te willen blijven. "De kinderen maken er nu al ruzie om wie hier later mag blijven wonen", zegt mevrouw Van Marwijk, de echtgenote van de hui-dige machinist. Zelf moest ze wel een beetje wennen in het begin: "Ik kom van het Watertje in Zoeterwou-

de en dat is een redelijk drukke win-kelstraat. Doordat ik meewerk in de zaak spreek ik toch regelmatig men-sen die groenten, zaden of andere dingen komen kopen".

Op een gegeven moment kwam er zelfs te veel aanloop op de stille On-dermeerweg. "Dat kwam zo", ver-telt mevrouw Van Marwijk, "vroeger stond naast het huis een sein-paal om de waterstand aan te geven. Dat was een behoorlijk hoog stalen ding, met 144 sporten. Bij die fietspuzzeltochten was het een vas-te opdracht om het aantal sporten van de seinpaal te noteren. Dan stonden de mensen eerst een half uur de lucht in te turen, want ze raakten steeds de tel kwijt. Vaak belden ze daarna aan om het te vra-gen en daar werd ik een beetje ture-luurs van. Ik heb buiten toen maar een bordje opgehangen met daarop het aantal sporten. Gelukkig werd het daarna een stuk rustiger".

Geeren

De geschiedenis van de polder op de grens van Zoeterwoude en Stompwijk gaat terug tot 1615, toen het idee ontstond om de 'Geeren' in te polderen. De Geeren was een smalle in een punt uitlopende strook land, bestaande uit veen. Tegelijkertijd werd een aangrenzend stuk land met de naam 'De Cleyne Blankaart' ingepolderd.

Na deze inpoldering werd steeds meer veen afgegraven, totdat rond 1860 bijna de hele polder in water was veranderd. Door het uit het wa-ter opbaggeren van veen was het water in de de polder op sommige punten vijf meter diep geworden. In 1864 werd besloten de polder weer droog te malen. Aan de Ondermeer-weg werd een gebouw neergezet voor de stoommachine die het ge-maal moest aandrijven. Daarnaast werd een woning voor de machinist gebouwd.

De polder viel pas droog nadat de stoommachine anderhalf jaar had gepompt. Jarenlang zorgde de eer-ste machinist, Willem van Marwijk, ervoor dat de stoommachinist zijn werk deed. Grote veranderingen kwamen pas rond de eeuwwisse-ling. In 1907 werd een nieuwe pomp geïnstalleerd en drie jaar later volg-de het eerste motorgemaal. In 1915 trad in de persoon van Adriaan van Marwijk de tweede generatie ma-chinisten aan. Hij zou deze taak

Leidsch
Dagblad
10/1/90

→
veertig jaar op zijn schouders nemen.

Grote problemen met de bemaling hebben zich zelden voorgedaan. Willem van Marwijk (van de derde generatie) herinnert zich dat in de 25 jaar die hij na 1966 voor het gemaal verantwoordelijk was de dieselpomp twee keer kapot is geweest. "Een keer, in 1966, had ik grote problemen. Een monteur was naar de machine komen kijken en die man zei dat alles in orde was. Maar de machine bleef maar schudden en trillen tot je er angstig van werd. Ik heb in een weekende de baas van het waterschap geroepen en samen hebben we de machine uit elkaar gehaald. Toen bleek dat de krukas kapot was en dat het vlieg wiel helemaal los zat. Dat vlieg wiel had overal heen kunnen vliegen, dat gaat dwars door muren heen. We hebben toen een week niet kun-

nen draaien, waardoor een groot deel van de polder onder water kwam te staan".

Opvolging

"Mijn vader begon in 1942 met groenteteelt op het land achter het huis", vertelt Willem van Marwijk. "Het stuk land waar het op ligt hoorde bij het gemaal, dat was een deel van je salaris. We betaalden vroeger ook geen huur, dat was allemaal inbegrepen. Op een gegeven moment, zo rond 1960, moesten we op grond van een of andere wettelijke regeling toch gaan betalen. Drie gulden per week".

Willem van Marwijk breidde het tuinbouwbedrijf in de loop der jaren steeds verder uit. In 1960 werd de eerste glazen kas gebouwd en in 1976 wist hij het land achter zijn huis in eigendom te verwerven. Zoon Wim werkte van jongs af aan

in de zaak mee en leek ook als vanzelfsprekend zijn vader op te volgen als machinist. "Vroeger ging dat vanzelfsprekend van vader op zoon over en de eerste zoon had de oudste rechten", weet vader Van Marwijk.

Maar de tijden veranderden. Niet alleen werd de polderbemaling door middel van steeds betere apparatuur gerationaliseerd, ook het personeelsbeleid van het waterschap 'verzakelijkte'. "Bij mij ging dat anders", zegt de huidige machinist. "Mijn vader moest officieel bedanken en ik moest officieel een sollicitatiebrief schrijven. Maar uiteindelijk ging het nog vrij makkelijk". "Toch jammer hè, dat zo'n familie-traditie verloren gaat", besluit mevrouw Van Marwijk. Ze wijst op een vijftig jaar oude foto van het gemaal in de hal van haar huis: "Maar je houdt het niet tegen hè?".

'Bedrijfsarchief bevat schat aan gegevens'

Van onze redactie economie
AMSTERDAM – Het Nederlands Economisch-historisch archief (Neha) in Amsterdam is van plan een landelijk register van bedrijfsarchieven op te zetten. Met als doel inzicht te krijgen in de omvang en toegankelijkheid van hun historische archieven krijgen alle tienduizend bedrijven met meer dan vijftig werknemers dezer dagen een enquête-formulier toege-stuurd.
De bestudering van bedrijfsarchieven is niet alleen van belang voor de eventuele geschiedschrijving van de betrokken onderneming, geeft bibliothecaris C. Seegers van

het Neha als toelichting op het initiatief. „Het kan ook een schat aan gegevens opleveren voor de historische ontwikkeling van bedrijfstakken en regio's. Nuttig is het eveneens voor de geschiedenis van de industrialisatie van Nederland of die van bepaalde sociaal-economische ontwikkelingen." Het Neha heeft de ervaring dat veel bedrijfsarchieven in het verleden zijn vernietigd. Dat gebeurde niet zelden als de betreffende onderneming verhuisde of door fusie in een ander bedrijf opging. Ook bij faillissementen wordt nog wel eens oud archiefmateriaal naar de papierversnipperaar gebracht.

Slechts enkele grote ondernemingen zagen de waarde in van hun oude directiedossiers. Zo schonk bierbrouwer Heineken zijn historische bedrijfsarchief – lengte meer dan een halve kilometer – aan het Gemeentearchief van Amsterdam. Het archief van de vroegere Nederlandsche Handelmaatschappij (NHM) is eveneens goed bewaard. Het 19de eeuwse gedeelte ligt bij het Rijksarchief, de dossiers van na 1900 heeft de Algemene Bank Nederland, waarin de NHM in 1964 opging, zelf nog in een kluis liggen. Verschillende concerns, zoals Shell, Unilever en Hoogovens, hebben in de loop der jaren fraaie gedenkboeken laten schrijven. Toch vindt bibliothecaris Seegers dat ook die bedrijven hun archieven niet mogen opdoeken. „Sommige jubileumboeken zijn heel gedegen, maar bij andere bedrijven zijn het hagiografieën. Die geven een te rooskleurig beeld van het verleden." Niet alle bedrijven blijken er prijs op te stellen dat wetenschappers in hun oude dossiers komen snuffelen. „Het kost veel correspondentie om de directies van het belang van ons onderzoek te overtuigen", vertelt Seegers. „Vaak zijn hun dossiers ook ontoegankelijk ergens in een kelder weggestopt."

Trouw 9/2/91

